

Varga Csaba

Szociologizáló tendenciák jogfilozófiánkban?

Absztrakt: A jogfilozófiában a szociologizálás a jog eredendő társadalmisága tudomásul vételét jelenti. Egyetlen tudományban kifejezett tárgy e társadalmiság, és ez a makroszociológiai jogelmélet. Társadalmiság-összefüggésre épít még a történeti jogkutatás. A jogi antropológia és a népi jogkutatás pedig e társadalmiságot adott kultúra termékeként még születésében, egy differenciálatlan közegben láttatja. Az irányok azonban végső soron párhuzamosak, a jog komplexitásának magyarázatában külön-külön jogosultak. A legteljesebb jogképet talán három irányzat egyidejűsége adja. A *bécsi iskola* a jogot mindenekelőtt önazonosságában, normatívvá tett szabályrendszerként állítja elénk. Kelsen tana azon összefüggések feltérképezése, amelyek logikai értelemben egységes egészé fűzik össze egy tetszőleges kiterjedésű terület tetszőleges időtartamú jogfejlődésének összességét, elvileg minden egyes azon belül zajló aktust a szabályalkotástól alkalmazásán át az azok nevében történő végrehajtásig. A *skandináv realizmus* arra mutatott rá elsőként, hogy nem magában áll a szöveg, hanem funkcionálása során párban azzal, aki megszólaltatja, használja. E felismeréssel olyan mozgató és működtető faktorok azonosíthatók ezen automatizmusszerű működésre és működtetésre immáron képes jelhalmaznak a valós felhasználása kapcsán, mint az edukáció, szocializáció, ösztönszerű válaszépítés, rutinírozás, ideologikus körítés. Végül a jog társadalmi terét a benne zajló mozgás és kölcsönhatások végtelen összefüggésében, a dinamizmus forrásaival és történelmileg változó pólusáival legnagyobb hatással a *marxizmus* vizsgálta.

Kulcsszavak: normativizmus, jogszociológia, bécsi iskola, skandináv jogi realizmus, marxizmus

„minél több a gyökér, annál biztosabban áll a fa” (Illyés 1986: 232)

„A jog összetett, sokrétű, sztochasztikus,
potenciálisan kimeríthetetlen jelenség, amelynek
nincs egyetlen referenciája sem, amelyre
a teljes jogi valóságot redukálni lehetne.” (Честнов 2019: 9)

Szociologizálás – jogfilozófiánkban? Hadd legyen egy előkérdés, amiben kissé közelebről azt szeretnénk tisztázni: miről szól egyáltalán a jogfilozófia? Nos, úgy tetszik, hogy – értelemszerűen – a jogról. Vagyis arról, ami a jog – ott és akkor, ahol és amikor erről a jelen tapasztalataként, avagy kitágítva a teret és az időt, egy történelmi összehasonlítás kérdéseként bölcselkedünk. Arról szól tehát, ami ilyes közeg(ek)ben jogként adott, és azért adott jogként, mert ilyen minőségben bocsátották ki, avagy mert úgymond ilyenként funkcionál. A jogtudomány különféle ágai *de lege lata* vizsgálatának ez a tárgya. Mindennek a bírálata vagy mindehhez *desideratum*, tehát kívánalmak csatolása, azaz bármiféle *de lege ferenda* érdeklődés csak kiegészítő kritika gyanánt járulhat a *de lege lata* tárgyaláshoz. Nos, az így felfogott joghoz képest a szociologizálás nem más, mint a jog lététől és működésétől értelmesen le nem választható, belőle ki nem szakítható, és ezért figyelmen kívül sem hagyható társadalmi közegnek és környezetnek a kutatása az elméleti jogi bűvárkodásban.

Tehát: jog és társadalom? Vagy: jog *versus* társadalom? Netalán: jog *vagy* társadalom? Előzetes megjegyzésként már e ponton tisztázni érdemes, hogy teoretikusan nem igazolható semmiféle olyan konstrukció, amely hipotetikusan tételezne valamiféle önmagában megragadható jogot, majd ezt egy olyasfajta kettősségbe állítaná, amelynek egyik – vezető – tagja ez a minden egyéb tulajdonságtól megtisztított, kapcsolódásaitól leválasztott s ekként teljességgel purifikált, tehát sterilizált jog, miközben másik tagja e jog valamely – és egyébkénti, mert mindenképpen meglévő – tulajdonsága. Nem gondolható tehát olyan kettősség, amelynek feltételezése eleve kizárná, mert csak külön aktussal engedné hozzá visszacsatolni a jog eredendő társadalmiságát (Varga 1983a).¹

Jog és társadalmiság az elméleti jogművelés egyes ágaiban

Miképpen építik hát be filozofálásukba a jogbölcseledés különféle irányzatai ezt a jog minden porcikáját átható társadalmiságot?

1 Legújabbán Bergwall (2023) állapítja meg, hogy „The law-society dichotomy [...] is a fiction [based on] an epistemic fallacy.” Fisk and Gordon (2011: 524) szerint pedig ez egyenesen a kellő meghatározás híján előálló pontatlanság esete, miközben csupán a „context as law and law as context” a tudományos vizsgálódás összes tárgyára a maga módján érvényes általánosságáról van szó.

a) Természetjog

A humanista gondolkodás egyik igen korai megnyilvánulása és terméke ez, s egyben a jogot illető bölcselkedés egyik legtekintélyesebb terepét szolgáltatja. Tárgya mindazonáltal mégsem maga a jog, hanem az az értékrend, az a tartalom, amiről vallója úgy véli, hogy belátásunk, igazságosságérzetünk, teológiai megfontolásunk, avagy – szaktudományos alapon² – az emberi alapszükségletek átfogó feltérképezése és katalógusba foglalása alapján joggá kell (vagy kellene) lennie (Varga 2017). Mindezek a kívánalmak nyilván a szocialitás értelmezéséből származtatott értékek. Az pedig, amire ezt rávetítik, értelem-szerűen nem a kantianizmus *Seinjétől* elkülönített *Sollen*, egy a lét szférájától elhatárolt *legyen*, ami itt maga a fennálló és a kérdéses közegben munkáló jog, hanem egy a jog-*Sollen* iránt támasztott *Sollen*. A természetjog így annak állítása, hogy *mi kellene, hogy legyenként legyen*.

Meggondolásai értelem-szerűen eredendően társadalmi természetűek. Ezeket azonban nem a jogra magára vonatkoztatja, hanem úgy érvényesíti, mint a jog iránt támasztott követelményeket.

b) Normativizmus

Jobb híján e néven foglalható össze mindazon jogtudományi pozitívizmus, mindaz a természetjoggal bizonyosan párhuzamos ősiségű jogfilozófiai bölcselkedés, ami vizsgálódásában kizárólag magára a jogmegjelenítésre, magára a normára szorítkozik. A jogban tételezett követelményeket elemezve e tételezések tartalmát vagy összefüggéseit értelmezi, és ezzel adja a jogfilozofálás legszűkebb tartalmát – nem véletlenül máig meghatározó túlsúllyal, s lényegileg a legkorábbi időktől feltehetően a mindenkori holnapokig, pontosabban mindaddig, ameddig a jog egyáltalán (nyelvi megjelenítésében) szabály-, illetve (tartalmában) normaformát ölt, ameddig tehát a jog specifikus formalizmussal létrehozott, fenntartott és működtetett szabályösszesség, végső soron szövegobjektíváció marad (Varga 2013b, 2022).³

Igaza is van abban, hogy – saját tudománya körében persze – a jog látható megtestesülésére, objektivációs formájára, magára a szabályhalmaz nyelvi megjeleníttetésére koncentrál, hiszen csakis így és ezzel segítheti elő ama belső koherencia, a kérdéses szabályok és szabályösszesség értelmezhetőségét egyáltalán lehetővé tevő és többnyire külön tételkezés, megfogalmazás vagy tudatosítás hiányában is benne rejlő (szakmailag kifejezve: a jogban magában inherens) logika feltárását, amivel, aminek alapján és aminek a mindenkori jogiságától (a jog saját „beteljesedési” kritériumaitól) (Varga 2018) megkövetelten a jog – úgymond – működik. Hiszen nem véletlen, hogy ez nem egyszerűen merő eljárás, gyakorlat, pusztá megszokás vagy légies eszmény, hanem a jognak jogiként való működési módja, és ezzel az adott jog létének (jogként létezésének és funkcionálásra képességének) a szerves összetevője – s ezzel bármiféle pusztán ismeretelméleti megítélhetőség

² Borucka-Arctowa (1970) teszi fel a kérdést, vajon következhet-e az emberi természet kutatásából természetjog, vagy csupán a fennálló értékelése?

³ Austin (1832) a klasszikusa ennek angolszász, és Kelsen (1934) kontinentális európai tekintetben.

helyett egyenesen és közvetlenül ontikus jelentőségű (Varga 1981). Mintapéldája mindennek a kelsen *Tiszta jogtan* (Varga 1988).

Tárgyunkról, a jogban eleve benne rejlő társadalmiságról szólva ugyanakkor annak is bizonyosága, hogy bármennyire zártta építhető egy elmélet, önmagát nem magyarázhatja. Ezért amennyiben bármiféle zavar, belső ellentmondás, vagy éppen saját terminusainak az értelmességét/használatosságát megkérdőjelező helyzet támad – ami pedig a valóságos életben zajló bármely működésben meggesik,⁴ és ilyenkor ez egyúttal a kérdéses konstrukció végső tesztjét is szolgáltatja –, e diszfunkció belülről már nem lesz megoldható. Mert ilyenkor a megoldás kulcsa, igazolása, ténylegessége kizárólag kívülről jöhet csupán, ráadásul csakis úgy, hogy ezzel egyszerismind feltöri az így felépített rendszer zártságát. Merthogy egyszerismind feltöri az eddigi normative rendezetten szabályszerű – egyfajta automatizmust követő – működést is. Persze nem felfordítja azt, de lényegileg és végső soron mégis egy ekként vagy akként adódó tényszerűség éppen megelső véletlenének gyűri majd alá.⁵

c) Történeti jogkutatás (mint jogra alkalmazott történelem)

Mihelyst a vizsgálódás historikus dimenzióba helyezi a jogot, ezen aktusával máris társadalmiságát helyezi előtérbe, hiszen a létrejövétel, a bármiként megmaradás, és benne bárminemű megváltozás vagy megszűnés érzékelése csakis kívülről, külső nézőpontból történhet (Dulckeit 1950; Del Mar and Lobban 2016). Merthogy a jog létrejötté metajurisztikus folyamat és metajurisztikus eredmény: Kelsen szerint is a jog belső összefüggésrendszerében, abból kiindulva nem magyarázható „misztérium”. Olyasmi tehát, ami a pozitív jog mellé tulajdonképpen *deus ex machina* gyanánt robban oda: külső erő, maga a mezítelen tényszerűség.⁶

A történeti vizsgálódásban tehát a társadalmiság jelenléte annak teljes súlyában érzékelhető. Ami ráadásul nem is szorítkozik csupán egy-egy eseményre, így például a jognak újabb jogalkotási aktusok kibocsátása révén történő gazdagítására vagy az időközben megváltozó körülményekhez való igazítására, hanem ugyanígy, de megszakítatlan mindennapos folyamatosságban megjelenik a jog működtetése minden egyes mozzanatában is – a hatósági értelmezés és döntéshozatal, s mögötte a doktrinális feldolgozás apró, de egymást követően egymásra épülő változásaiban csakúgy, mint a lakossági jogértés alakulásában.⁷

4 Emlékezzünk arra, hogy már a haza bölcsének judikatúrabölcselmében „a bíró nem vak eszköze a törvény szavainak, hanem érezve és gondolkodva ítélő teljesítője azoknak” (Deák 1882 [1829]: 8).

5 Ez Kelsen saját tanának az amerikai recipiáltatásakor (Kelsen 1945) következett be; a jogalkalmazás belső ellentmondásainak feloldása példájában, lásd Varga (1986).

6 Kelsen (1911: 334) írja így: „Wie ein Rechtssatz der dauernd nicht angewendet wird, aufgehört Norm zu sein, wie eine langjährige Pflichtverletzung allmählich anfängt, ihren Charakter zu verlieren, wie ein Sollen durch ein Sein zerstört oder aus einem Sein ein Sollen wird, das ist eine [...] für die juristische Konstruktion nicht erfassbare Tatsache, ist juristisch ein Mysterium.”

7 Kiváló példa erre egyfelől a társadalmi közeg, és másfelől a jogász doktrína s érvelés összefüggéseinek feltárása (Sandström 1989, 2004), valamint a laikus jogértés összefüggései (H. Szilágyi és Kelemen 2019).

d) Jogszociológia, jogantropológia, népi jogkutatás (mint jogra alkalmazott társadalomtudományok)

Önmagában figyelemre érdemes, hogy míg kora újkori ősök, mint Montesquieu (1689–1755) még egyfajta természetességgel érzékelték addigi történelmük és világuk jogainak változatosságát, érdeklődve e másságok természete és mélyen társadalmi meghatározottságai iránt, s a jogszociológia legújabb kori úttörőit még saját megtapasztalás, környezetük kivételességének az érzékelése döbbsentette rá egy, a pozitívált jogon kívüli, kizárólag közvetlen társadalmiságában élő jogvilág létére,⁸ utódaik – akár Németországban, akár Magyarországon, vagy éppen az Oroszországtól Amerikáig és Franciaországig kisugárzó világban⁹ – már doktrinális megfontolásból, a jogot tudatosan társadalomtudományként művelve jutottak el oda, hogy egy társadalomelméleti s benne jogszociológiai világgépet alkossanak a maguk számára (Kulcsár 1960, 1966).

A jogszociológia vizsgálódásai ugyanakkor, mint köztudott, kettős terezen zajlanak. Konkrét adatfelvételes *mikroszintű* kutatásai ugyanis többnyire a jog hatásmechanizmusát, ilyen-olyan recepcióját kutatják. Ezek számára a jog egy, a bűvárkodás számára további elemzésre nem szorulóan adott jelenség, így ezt nem is kutatja, ám ennek a társadalmi felfogása (jogtudati érzékelése) és/vagy egyéb hatása lesz majd a kérdéses felmérés vagy teoretizálás tárgya. Ám hiába a legmélyebben társadalomtudományiak ezek a vizsgálódási irányok, a jog egyébkénti társadalmiságát nemigen érintik; nem is találkoznak különösebben vele.

Ezekkel szemben jobbára a *makroszintű* jogszociológiák azok, amikben valóban és közvetlenül feltárul a jog társadalmisága. Hiszen itt maga a jog az, ami környezetével állandó interakcióban alakul, vesz magára többleteket, pontosan úgy a társadalmi összefolyamat szerves – és pusztán utólag, az analitikus vizsgálódás keretében és kedvéért megkülönböztetett – összetevőjeként, mint az összes többi környezeti elemi összetevők (Varga 1983b).¹⁰

Sorsa azonban – érdemes megjegyeznünk itt – éppen a hazai, szocialistának mondott fejlődés során paradoxikusan alakult. Hiába volt a hivatalos marxizmusnak kánonalkotó módszertani összetevője egyfelől a történetiség, másfelől a komplex társadalmi meghatározó(ó)ás és harmadfelől (s ez utóbbiakhoz kiegészítőként) – Lenin megfogalmazásában – „a konkrét helyzet konkrét elemzése”, burzsoá áltudományként a kibernetikával együtt a szociológia is – mint mindenütt a szovjet világban – tiltásra került.

8 Ilyen volt kiváltképpen a közép-európai horvát Baltazar Bogiśić (Cavtat 1834 – Fiume 1908) és a galíciai osztrák Eugen Ehrlich (Czernowitz 1862 – Bécs 1922).

9 Németországban és világméretű hatásban Max Weber (Erfurt 1864 – München 1920); míg Magyarországon részben saját utakon Pikler Gyula (Temesvár 1864 – Ecséd 1937), Somló Bódog (Pozsony 1873 – Kolozsvár 1920) és Horváth Barna (Budapest 1896 – New York 1973); a nyugati fejlődést meghatározóan pedig Nicholas Sergejevitch Timasheff (Szentpétervár 1886 – Manhattan 1970), Pitirim Sorokin (Turya, Komi 1889 – Winchester 1968) és Georges Gurvitch (Novorossysk 1894 – Párizs 1965). Ez utóbbiak még Oroszországból mind a jog pszichológiai elméletének kidolgozásáról híres és a jog társadalomrajzára csak később áttérő lengyel Leon Petrażycki (Vitebsk 1867 – Varsó 1931) egykori tanítványai voltak (Cotterrell 2015).

10 Teoretikusan konferenciaszerűen tárgyalja Vaccarini et al. (1986), miközben a szétválasztás viszonylagosságában mindazonáltal az összefüggés és kapcsoltág elsőségét hangsúlyozza Barnett (1993, 2011).

Az ún. szocialista táborban ez, mint jogszociológiaként megnevezett tudomány, mint a marxizmus hivatalos pecsétjével szintén jóváhagyott mű, csakis Magyarországon és csakis Kulcsár Kálmán kandidátusi disszertációjaként megvéden, csupán a rezsim egészének összeomlása előtt két évtizeddel jelent meg.¹¹ Az erre következő két évtized során aztán a nagyvilágban inkább már hírével, semmint csupán töredékesen megismerhetővé tett teljesítményével, nem annyira önnön profiljában szárnyalva és kiteljesedve erősödött meg, mint inkább olyan minőségében, hogy a változatlanul egyeduralkodó szerepet betöltő úgynevezett szocialista normativizmusnak valamelyest mérséklő ellensúlyát képezte.

Nyilvánvaló, hogy kutatási szinten a jognak eleve társadalmi jelenségek közötti interakcióban történő megragadása olyan problémamegoldásokat tesz lehetővé, amelyek formális megközelítéssel éppen nem lettek volna elérhetőek. Egyetlen szerzőtől két helyzetet említve (Sajó 2004, 2023), ilyen például az emberi jogok mibenlétének kérdése, amely éppen generálójának a megnevezésével és aktív szerepének kimutatásával vált értelmezhető és megválaszolható kérdéssé. Avagy ilyen a jog jogállami értékszolgáltatásának problematikája, melynél a szerző számára az derült ki, hogy a jogi és a társadalmi oldal egymásnak való megfeleltetésében rejlik hiányosság rejlik a recipiáltatás esetleges gyakorlati kudarca mögött. Itt ti. kutatási eredményként annak beismerése állott elő, hogy történetesen a fogadó közegnél kimutatható társadalmi diszfunkcionálás rímelt a jogállamiság jogi éthoszából kinövesztett jogintézménybe magába is belerejtett eredendő diszfunkcionalitással.

A jogantropológia és a népi jogkutatás tudásbővülése lényegében terepmunkás adatfelvételek, illetőleg a történelmi múlt begyűjtéseként nyilvánvalóan könyvtári és levéltári bűvárokodások gyümölcse. Ámde – túl azon, hogy mindkettő szorosan kultúrafüggő – mindkettő a jog közvetlen társadalmiságát mintegy az eredeteknél érzékeli, hiszen olyan társadalmakban és/vagy azok olyan szegmenseiben keres jogot, ahol annak formális elkülönítődése még nemigen alakult ki, és a jogiság hordozója leginkább a szokás – vagy pontosabban: a szokásszerűséget felmutató gyakorlatot is alkalmanként újra és újra

11 Ez volt (Kulcsár 1960), amely tézisként már 1956-ban elkészült mű kizárólag Szabó Imre intézetigazgatónak hála születhetett meg. Utóbbi az akkor már Csehszlovákiához tartozó Beregszászon nőtt fel erős cseh, ruszin és német tudású jogszociológussá, aki Magyarországra menekült a faji üldözés nyomasztó emlékére váltott később németről franciára, jogszociológiáról pedig jogelméletre (Varga 2013a). A kulcsári vállalkozásnak maga a híre, majd német (1980) és orosz (1981) kiadása indította be a szovjet, majd a kelet-német jogszociológia megszületését (Varga 2011a).

Helyzetek lehetséges ellentmondásait példázza, hogy Kulcsár Kálmánnál (1928–2010) történetesen idősebb lengyelek – Maria Borucka-Arctowa (1921–2018) és Adam Podgórecki (1925–1998) – csak később indították jogszociológiájukat (Podgórecki 1974 [1962] illetve Borucka-Arctowa 1975 [1967]), ami azonban kiterjedtebb kultiválást eredményezett. Ottani sajátosság volt, hogy az elméleti jogművelést (jóllehet, jeleseik mind párttagok voltak) közmegegyezésszerűen kizárták a marxizmus kompetenciaköréből, s ezért sok mindent megfogalmazhattak, ami másutt nem volt tudományos kategorikussággal kijelenthető. Ugyanakkor ezzel nem válhattak fontossá a Nyugat számára, hiszen az utóbbiak szemében csak periférikus visszhangot jelenthettek (Varga 2004a [2003]).

létrehozva a rend jegyében munkáló gondolkodásmód¹² – volt. Sajátosságukat így pontosan a jog viszonyainak még primitív, tehát *in statu nascendi* állapotában tetten érhető feltárása adja (Broekman 1993).

Voltaképpeni jogfilozófia/jogelmélet – saját kutatások példájában

A jelenig érő közelmúlt választásainak megidézését leginkább talán személyes emlékek felidézésével tudom megjeleníthetni.

Nos, filozófiai érdeklődésemnek a jogra történő kényszerű szűkülésével – hiszen ifjonti hivatáskeresésemben az akkori idők feltételei közt történetesen jogi karra sikerült bejutnom – a jogot jogelméletes demonstrátorként eleve hármas spektrumban, *textus, logika és retorika* közös képződményeként érzékeltem. Eszerint a normatív tételezettség talaján állva a jog egyszersmind képes élni mind a logikai szigor jelenlétével, mind a retorika csapásirányt megszabó és szükség esetén megváltoztató képességével. Úgy véltem akkor, hogy így teljes a jog élete, mert a normatív meghatározás igénye ki tud egészülni bármely tetszőlegesen adott helyzetre egy adekvát válasz kidolgozásának a lehetőségével.

Amikor már egyetemi záródolgozatom írására került sor, tanszékvezetőmnél egy sajátosan továbbfejlesztett koncepciójú írásvázlattal álltam elő. Szembefordulva a szocialista jogtudomány egészének a jogot az ismeretelméletiség specifikus eseteként tárgyaló *communis opinio*jával (s a korabeli nyugatéval csupán azért nem, mert ők az egész kérdést mesterséges marxianus kényszerkalodaként fogták fel), a normatív szövegek és összefüggéseik logikai elemzésével arra következtettem, hogy *e normatív textúra* nem egyszerűen szolgálati szerepet játszik a társadalmi viszonyok rendezésében, hanem önmagában sem több, mint merő instrumentum, a terminus legszűkebb értelmében. Nyelvileg kijelentő módú látszata ellenére nem a világról szól, hanem közvetítő szerepkörben merő fogaskerék szerepét játssza egy hatalmi gépezet működtetésében. Artifaktum tehát, mint egy balta vagy bármely *szerszám*, csak éppen a nyelv eszközeivel és eszközeiből fabrikáltan, olykor kijelentő, olykor feltételes, olykor felszólító mondatok halmazaként. Ebbéli természetéből eredő tulajdonsága így törvényszerűen az, hogy *nem ismeretelméleti kategória*. Nem verifikálható, nem is falszifikálható. Nincs és nem is lehet igazságértéke, hiszen

12 Figyelemreméltó, hogy a jogantropológia egyébként szintén hatalmas irodalmi tömegében ritka az olyan beszámoló, amely nemcsak megvallja, hogy eredménye közvetett, mert külső megfigyelőtől eredő, vagyis tolmács útján s esetleg utólagos, netalán általánosított elbeszélésből nyert, de ráadásul az eredeti forrásból származó olyan értékelést is kísérőként még leírásához csatol, hogy a „szokás” mindebben a mindenkori megoldásnak korábbi és más megoldásokhoz való tényszerű affinitásában, azokkal való rokonságban rejlik, vagyis a jogiség, a lapangó normatívum nem magukban a múlt mintáiban, hanem a kérdéses hagyományt a kérdéses módon aktualizálni képes gondolkodásban rejlik. Tehát a „szokásjog” maga éppen nem arra redukáltan az, amit éppen megtapasztalt megnyilvánulásában külső eseti megfigyelők történetesen leírtak, hanem az a gondolkodásmód, ami – számtalan és folyamatos megnyilatkozásaival együtt – ezt is kitermelte (Varga 2015: 160–161).

önmagában nem is mond semmit a világról. Veszélyt szimatolva tanszékvezetőm azonban rögtön megtorpedózta a tervet. Mert akkorra már bőven olyan Achilles-sarokká növekedett a magyarországi bölcséleti és társadalomtudományokban a lenini visszatükröződés-elméletből történő kiindulás, hogy joggal gondolhatott arra, hogy továbbgondolása e szentfazékká lett dogmának a korlátozásához vezethet, következésképpen annak burkolt kritikáját, netalán burkolt marxizmustagadást fogják majd egyesek ebben is érzékelni.¹³

Míndez pár évvel volt csak a kulcsári *opus* nyomdai megjelenése után. A teória ideologikus torzítása itt még markánsabbnak bizonyult, mint a szociológia mint vállalható tudományág késleltetése.

Mert hiába esküdött az ortodox marxizmus a historicizmusra és a társadalmiságra, mindkettőt elnyomta az alap és felépítmény viszonyának a Marx életében tudományos kiadónál megjelent egyetlen könyvében kifejtett elmélete,¹⁴ amit utóbb Sztálin leszűkítő, bármiféle szaktudományos vizsgálatot eleve lehetetlenítő dogmatizmusa csak tovább tetézt. Habár Marx–Engels–Lenin–Sztálin filozófiai uralma hamar levitézlett Magyarországon, nyomai bizonyos érzékenységekben még gyakorlatilag a rendszerváltásig fennmaradtak. Akkori vezető szerzők életművében ennek esett áldozatul a jog társadalmisága is. Mert nem konkrét jogban kíséreltek meg látni konkrét társadalmiságot s nem is ennek feltételezhetősége teoretikus általánosíthatóságában gondolkodtak, hanem – csakhogynem a kor ideologikus áldozataiként – annak elméletét próbálták egyszersmind filozófiai alapokra helyezetten megalkotni, hogy a gazdasági alap miként tükröződik vissza – esetünkben – a felépítményi jogban. Az ifjúkorában még jogszociológusnak indult Szabó Imre a kivégzett sztálini áldozat, a Nyugaton lassan divatosá levő Pasukanisz elméletének továbbgondolásával próbálta az alap–felépítmény relációt tartalom–forma gyanánt újraformulálni (1971), Peschka Vilmos pedig az egyébként önmaga ortodoxiájában dogmatikus Lukács leginkább retrográd kísérletét – a szépirodalom valóságtükrözésének esztétikai kriterialitássá emelését – írta át a jogra, az általános és az egyes közt közvetítő különösség lukácsi kategóriaértelmezésének az átvételével (1988, 1971, 1970).

Miközben a kodifikációval mint az állami joguralás igézetében a jogobjektíválás csúcshetőségével történetileg és teoretikusan egyaránt monografikus mélységben foglalkoztam (Varga 2002 [1979]), már korai időkben nemzetközi értelemben is gyakorlatilag első erre vállalkozóként feltérképeztem a preambulumok világát, s utóbb a miniszteri indokolások kérdéskörét (Varga 1970, 1977), amikben a legszigorúbban *normativista joghasználatba* teljes tudatossággal *beépített közvetlenül társadalmi behatolás* és befolyásolás lehetőségeit mutattam ki, miután mindennek jogfilozófikus alapjait – lehetőségét és léte *sine qua non*-jaként a szükségességét is – kidolgozni megkíséreltem (Varga 1971).

Ami pedig a lukácsi posztumusz ontológia jogi utángondolásából (Varga 1981) kiderült, mindez majdhogynem a jog közvetlen társadalmiságának apoteózisa lett, hiszen itt már a normatív szöveg megjelenítés – amit megelőlegezett már említett kodifikációs

13 A tanszékvezető Szoatáczy Mihály (1928–1998) volt. Magam a dolgozatot közel négy évtizeddel később publikáltam; lásd Varga (2001a).

14 Amit Somló Bódog jelenleg a különgyűjteményként már az Országgyűlési Könyvtárba került professzori bibliotékámban őrzött hajdani példányában (Marx 1859: 'Vorwort') vastag olajos postairónnal kiemelt; a mű további jegyzeteletlenségéből pedig egyértelműen kiolvasható, hogy ennek a számára siralmas szimplicitása okán már nem is folytatta e mű tanulmányozását.

feldolgozásomban mindenekelőtt a francia *Code civil* egykori jogmegkötő hivatása és a feldolgozásom idején nyitott *hézagkitöltésre felhívása* közötti egyetlen évszázadon belül beálló kontraszt (Varga 1979: V. fej. 2. és 5. pont) – egyazon kontrasztált tényleges funkcióbetöltés szükségképpen önmagában diszkrepanciát hordozó két vetületének egyik oldala, a viszonylagos biztonság garantálója lett, állandó dialektikus ellentmondásban az ugyanennyire fontos másik oldallal, a folyamatos igazodás, gyakorlati megfelelés, belső fejlődés egyszersmind jogi fogódzókat és támpontokat is nyújtó biztosításával.

Már szocializmusunk vége felé a bírói tény- és jogmegállapítás összefonódásának, kiiktathatatlan társadalmi gyökérzetének kutatása pedig végül a bírói gondolkodás külső (*formális*) igazolása és belső (*tartalmi*) kialakítása látszólagos ellentmondását mint egyfajta *autopoietikus működés* fekete dobozként való rekonstruálhatóságát tárta fel (Varga 2001 [1992]).

Ennek filozofikus (egyszerre nyelvfilozófiai és ontologikus) kibontására immár a rendszerváltás hajnalán vállalkozott maga a jogi gondolkodás paradigmaticus alapjainak feltérképezése,¹⁵ ami ezzel önmagában jelezhetett egyfajta utat a társadalmiság jogban való jelenlétének még teljesebb értékű elismertetése felé (Varga 2011b).

Összefoglalás: „Virágozzék minden virág”

A jövő sokféle s ma még nyilván ismeretlen lehetőséget tartogat. Ami megtehető, s meg is teendő, az a nyitottság biztosítása adott diszciplínák között s azokon belül, vagyis a kölcsönös megértésre irányuló készség megőrzése. És továbbmenve, jogfilozófia-művelésünkben az eszmetörténeti történetiségnek is az őrzése, hogy értékelhessük előrelépéseinket, s hogy ne feledkezzünk meg egykori esetleges tévútválasztásainkról sem.

Amikor a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen még kellően kiterjedt terünk volt a hallgatók jogi gondolkozásának elméleti megalapozására, s ezen belül egy teljes félévünk a jelenkori irányzatok vázolására (Varga 2024), magam a legfontosabbnak a bécsi iskolát, a skandináv realizmust, valamint a marxizmust véltem. E háromban láttam leginkább a jog legdöntőbb jegyeinek tudományosan már kimunkált láttathatóságát (Varga 1999).

Hiszen a *bécsi iskola* a jogot mindenekelőtti önazonosságában, normatívává tett szabályrendszerként állítja elénk. Kelsen tana azon összefüggések feltérképezése, amelyek logikai értelemben egységes egészzé fűzik össze egy tetszőleges kiterjedésű terület tetszőleges időtartamú jogfejlődésének összességét, elvileg minden egyes azon belül zajló aktust a szabályalkotástól alkalmazásán át az azok nevében történő végrehajtásig. Napjaink jogi világképeiben ez az egyetlen, ami világos, következetes, áttekinthető szerkezeti rajzot ad mindarról, ami a jogot megteremti és működteti. Imaginárius, persze, amiként maga a jog is. Teoretikus eszmény arról, hogy miképpen jöhet létre és funkcionálhat egy gyakorlati eszmény, amit *a* jognak nevezünk.

Ez a normatív összefüggés-összesség a jogban nyelvi objektiválásra kerül és szövegeként jelenítetik meg. Ama kutatásnak, hogy a szövegszerű megjelenés és mögötte a

¹⁵ A Varga (2004b) tárgya eredendően még az 1980-as évek második felében jött létre, amikor a majdani Bibo-kollégiumban később pártot alapító ELTE-tanítványaim külön kérésére esti kurzust dolgoztam ki számukra, amiben egyszersmind a náluk úgymond legfájóbban hiányzó filozófiai alapokat biztosíthattam.

nyelvi imperatívum voltaképpen mit jelent, úttörő iskolája a *skandináv realizmus* volt. Mely éppen, mert a germán szellemi gyökerekről lassan leszakadva mondhatni realizmust keresett és talált, lebonthatta a mitikus fátylat a normatívumok úgymond csaknem mágiikus erejéről, és a normatív hatás titka mögött kimutatta azt, amit fél évszázaddal utóbb a hermeneutika fedezett újból fel. Nevezetesen, hogy nem magában áll a szöveg, hanem funkcionálása során párban azzal, aki megszólaltatja, használja. Nos, így a germán filozófiának az elvontságok világában történő önelveszejtéséből szabaduló északi rokonság jogi gondolkodói olyan mozgó és működtető faktorokat azonosítottak ennek az automatizmuszerű működésre és működtetésre immáron képes jelhalmozatnak a valós felhasználása kapcsán, mint edukáció, szocializáció, ösztönyszerű válaszépítés, rutinírozás, ideologikus körítés – ami feltehetően az emberiség egyik legnagyobb, hosszú távú és következetes építkezésének bizonyult, a rendre és evégből a szocializált reakciókra történő szoktatás hosszú évezredek során.

Mindez nem egy véletlenszerűen alakuló társadalmi térben zajlik. A benne zajló mozgás, kölcsönhatások végtelen összefüggésében, a dinamizmus forrásaival, történelmileg változó pólusaival, eszmetörténetünkben leginkább a *marxizmus* figyelmét keltette fel. A jog helyének a társadalmi térben való kutatásával, korlátai jellegének a leírásával nem véletlenül vált a jog társadalomtudománya egyik legfőbb ihletőjévé – aminthogy az amerikai *social science* talán legfőbb gondolati forrásává¹⁶ – az Egyesült Államokban.

Természeteszerűleg könnyebb kiválasztani azt az egy-két irányzatot, amelyet valaki megalapozóként, a jog pilléreinek kijelölőiként fogadhat, semmint további rangsorolásokat elvégezni. Merthogy ezek mindegyike – az említett tanrendben foglalt három irányzaton túl még általunk kitüntetetten s ifjabb tanártársaktól oktattottan a klasszikus angol jogpozitivizmus, a „helyes” jog, a szabadjog, a pszichologizmus, az amerikai jogi realizmus, a magyar újkantianizmus, az egzisztencializmus, a modern analitika, végül a kortárs évszázad természetjoga nevesített tárgyalásai – a maga terepén és módján érvényesen járult hozzá a jog sokszempontú filozófiai tárgyalásához. A hármas kiemeléssel ezért nem hangoztathattam mást, mint hogy leginkább alapvető meghatározók a jog felfogásához. Valóban pillérek, és e nézőpontból vett látásmódok. Nem kizárják, hanem – és persze mindvalamennyi többivel együtt – kiegészítik egymást, amennyiben mindegyik a maga területén valósat szól – vagy legalábbis kíván szólni – a jogról. Ezért tartottam fontosnak felkészíteni hallgatóimat arra, hogy annyira magukévá téve sajátítsák el mindhármát, hogy saját nézőpontjaikként is tudják majd kontrasztálni az egy-egy problémára ezek által adott vagy adható válaszokat.

Ami egyszersmind serkentés arra, hogy a gondolkodó nyitott legyen bármiféle önmagát kellően igazoló megközelítés iránt.

16 E nézőpontból nem egyszerűen egy egyebek közt szintén létező izmusról, hanem éppen a társadalmiság megalapozó jelentőségű látásmódjáról van benne szó. Hiszen a keresztény megközelítés az embert Isten képmásaként, tehát eredendő méltóságghordozó gyanánt, vagyis személynek, az üdvtörténet egyedi alanyának látja. *Per definitionem* kollektivitás tagjaként ezzel szemben éppen az a *marxizmus* fogja fel az embert, amely saját hivatásaként fogalmazza meg annak vizsgálatát, hogy úgyszólván történelmi konstansként emberszerveződések miatt s miként rendeltek/rendelnek maguk alá más embertömegeket, és vajon ez, az ember mások által történő tömeges instrumentalizálása sorsszerűségnek tekintendő-e vagy sem. Azzal azonban, hogy könnyű győzelmében a ma szimplicizáló triumfálása magát a marxizmust utasítja el a bolsevik gyakorlat, a szocialista pártideológia tagadásaként, óhatatlanul megfosztja önmagát a 19. század óta egyre virulensebb és immár globális méretekben szerveződő emberellenesség elemzésének és tudományos leírásának talán még a lehetőségétől is.

Hivatkozott irodalom

- Austin, John (1832): *The Province of Jurisprudence Determined*. London: J. Murray.
- Barnett, Larry D. (1993): *Legal Construct, Social Concept. A Macrosociological Perspective on Law*. New York: A. de Gruyter.
- Barnett, Larry D. (2011): *The Place of Law. The Role and Limits of Law in Society*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Bergwall, Peter (2023): The Stepchild Controversy: Unfortunate Dichotomies in Socio-Legal Theory. In *Combining the Legal and the Social in Sociology of Law. An Homage to Reza Banakar*. Håkan Hydén, Roger Cotterrell, David Nelken és Ulrike Schultz (szerk.). Oxford: Hart Publishing, 59–68. DOI: <https://www.bloomsburycollections.com/monograph-detail?docid=b-9781509959419&tocid=b-9781509959419-chapter5>
- Borucka-Arctowa, Maria (1970): Koncepcja «nature ludzkiej» a współczesne problemy oceny prawa. *Etyka* 6: 79–96. DOI <https://doi.org/10.14394/etyka.244>
- Borucka-Arctowa, Maria (1975 [1967]): *Die gesellschaftliche Wirkung des Rechts*. Berlin: Duncker & Humblot. DOI <https://doi.org/10.3790/978-3-428-43488-6>.
- Broekman, Jan M. (1993): *Droit et anthropologie*. Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence & Bruxelles: Story-Scientia.
- Cotterrell, Roger (2015): Leon Petrazycki and Contemporary Socio-Legal Studies. *International Journal of Law in Context* 11(1): 1–16. DOI: <https://doi.org/10.1017/s1744552314000330>
- Del Mar, Maksymilian and Michael Lobban (szerk.) (2016): *Law in Theory and History. New Essays on a Neglected Dialogue*. Oxford: Hart Publishing. DOI: <https://doi.org/10.5040/9781509903856>
- Dulckeit, Gerhard (1950): *Philosophie der Rechtsgeschichte. Die Grundgestalten des Rechtsbegriffs in seiner historischen Entwicklung*. Heidelberg: Quelle & Meyer.
- Честнов, Илья Львович (2019): Юридическое мышление в постклассической перспективе. *Российский журнал правовых исследований* 6(3): 9–14. DOI: <https://doi.org/10.17816/RJLS18918>
- Deák Ferenc (1882 [1829]): Védő beszéd egy rablóvilkos ügyében. In *Deák Ferenc beszédei. 1829–1847*. Kónyi Manó (összegyűjt.). Budapest: Franklin-Társulat, 8–11.
- Fisk, Catherine L. and Robert W. Gordon (2011): Forward. »Law As ...«. Theory and Method in Legal History. *UC Irvine Law Review* 1(3): 519–541. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.2066039>
- H. Szilágyi István és Kelemen László (2019): *Miként vélekedünk a jogról? Szociálpszichológiai kutatás, 2018*. Budapest: HVG-ORAC.
- Ilyés Gyula (1986): *Naplójegyzetek 1929–1945*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Kelsen, Hans (1911): *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre entwickelt aus der Lehre vom Rechtssatze*. Tübingen: J. C. B. Mohr.
- Kelsen, Hans (1934): *Reine Rechtslehre. Einleitung in die rechtswissenschaftliche Problematik*. Lipcse és Bécs: F. Deuticke.
- Kelsen, Hans (1945): *General Theory of Law and State*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Kulcsár Kálmán (1960): *A jogszociológia problémái*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Kulcsár Kálmán (1966): *A szociológiai gondolkodás fejlődése*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kulcsár Kálmán (1980): *Rechtssociologische Abhandlungen*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Кульчар, Кальман (1981 [1976]): *Основы социологии права*. Москва: Прогресс.
- Marx, Karl (1859): *Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft*. Berlin: Verlag von Franz Duncker.
- Peschka Vilmos (1970): Kísérlet a jog ontológiai megalapozására. *Állam- és Jogtudomány* 13(2): 189–229.
- Peschka, Vilmos (1971): Die Besonderheit als Bewegungsraum der juristischen Argumentation. *Logique et Analyse* 14(53–54): 121–127.
- Peschka Vilmos (1988): *A jog sajátossága*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Podgórecki, Adam (1974 [1962]): *Law and Society*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Sajó András (2004): Az emberi jogok mint tudásrendszer. *Állam- és Jogtudomány* 45(1): 3–38.
- Sajó, András (2023): *On the Difficulties of Rule of Law Restoration*. Budapest: CEU Democracy Institute Working Papers 08. Interneten: <https://democracyinstitute.ceu.edu/articles/andras-sajo-difficulties-rule-law-restoration> (letöltve: 2023. október 15.).
- Sandström, Marie (1989): *Die Herrschaft der Rechtswissenschaft*. Lund: Institutet för rätthistorisk forskning.
- Sandström, Marie (2004): *Rättsvetenskapens Princip. Till frågan om rättsvetenskapens värdelöshet och Friedrich Julius Stahls rättsinstitutslära*. Stockholm: Institutet för rätthistorisk forskning.
- Szabó Imre (1971): *A jogelmélet alapjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Vaccarini, Italo et al. (1986): Sociologie micro, sociologie macro. *Studi di Sociologia* 24(3–4): 283–495.
- Varga Csaba (1970): A preambulumok problémája és a jogalkotási gyakorlat. *Állam- és Jogtudomány* 13(2): 249–307.

- Varga Csaba (1971): A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról. *Állam- és Jogtudomány* 14(2): 249–285.
- Varga Csaba (1977): A törvényhozás és felelős tudatossága. *Állam- és Jogtudomány* 20(1): 68–99.
- Varga Csaba (1981): *A jog helye Lukács György világgképében*. Budapest: Magvető.
- Varga Csaba (1983a): »Külső« és »belső« a jogban. *Jogtudományi Közlöny* 38(11): 683–688.
- Varga Csaba (1983b): Makroszociológiai jogelméletek: a jogász világgképtől a jog társadalomelmélete felé. *Szociológia* (1–2): 53–78.
- Varga Csaba (1986): Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok). *Állam- és Jogtudomány* 29(4): 569–591.
- Varga Csaba (1988 [1934]): Bevezetés. In Hans Kelsen: *Tiszta Jogtan*. Varga Csaba (szerk.). Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bibó István Szakkollégium, ix–xvi.
- Varga Csaba (szerk.) (1999): *Jogbölcselet, XIX–XX. század: Előadások*. Budapest: Szent István Társulat.
- Varga Csaba (2001a [1964]): A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése. In *Útkeresés. Kísérletek – kéziratban*. Varga Csaba. Budapest: Szent István Társulat, 4–18.
- Varga Csaba (2001b [1992]): *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. 2. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Varga Csaba (2002 [1979]): *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. 2. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Varga Csaba (2004a): A szocializmus marxizmusának jogelmélete: Hazai körkép nemzetközi kitekintésben. In *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. Budapest: Szent István Társulat, 251–302.
- Varga Csaba (2004b [1996]): *A jogi gondolkodás paradigmái*. Budapest: Szent István Társulat.
- Varga Csaba (2011a): Kulcsár Kálmán jogszociológiai úttörése. *Jogelméleti Szemle* 3. Interneten: <http://jesz.ajk.elte.hu/varga47.html> (letöltve: 2023. október 15.).
- Varga Csaba (2011b): Jogfogalmunk változása. (Jogbölcseletünk az utóbbi évtizedek tükrében.) *Iustum Aequum Salutare* 7(3): 93–100.
- Varga Csaba (2013a): Egy jogtudós útkeresése: Kulcsár Kálmán emlékezése Egerről, katonai ügyész pályakezdéséről, az akadémiai jogtudomány-művelésben révbe érkezéséről. *Jogelméleti Szemle* (4)3: 167–204. Interneten: http://real-j.mtak.hu/19193/3/JESZ_2013_2013_3_.pdf (letöltve: 2023. október 15.).
- Varga Csaba (2013b): Tudományos-technikai forradalom és globalizmus – lehetséges változások a jog szerepkörében. *Valóság* 56(4): 1–10.
- Varga Csaba (2015): »Magyarok a nagyvilágban«: Nékám Sándor (1905–1982), a jogi személy, az afrikai szokásjog, a komparatiztika kutatója. *Iustum Aequum Salutare* 11(3): 154–166.
- Varga Csaba (2017): Természetjog? Jog? Emberi rend, emberi esendőség. *Valóság* 60(9): 1–11.
- Varga Csaba (2018): Lukács és a jog lételméleti lehetőségei. *Magyar Jog* 65(7–8): 443–454.
- Varga Csaba (2022): *Jogváltozás*. Budapest: Akadémiai Kiadó és Társadalomtudományi Kutatóközpont. DOI: <https://doi.org/10.1556/9789634548300>
- Varga Csaba (2024): *A Pázmány Péter Katolikus Egyetem és Jogbölcseleti Intézete (1995–2011)*. Budapest: [Jogfilozófiák]. Szerzői kiadás.

Varga Csaba

CSc (1977), DSc (1991), Széchenyi-díj (2013); kutató professor emeritus, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete (1965–), professor emeritus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kara (1995–) (Budapest)